

Etyen Peyrat

XX ƏSR
QAFQAZ TARİXİ

Fransız dilindən tərcümə edən:
Vüsalə Yarıyeva

qanun nəşriyyatı

Étienne Peyrat

HISTOIRE
DU CAUCASE
AU XXE SIÈCLE

Fransız tarixçisi Etyen Peyrat “XX əsr Qafqaz tarixi” əsərində XIX əsrin sonlarından başlayaraq çoxsaylı transsərhəd dinamikasını yaşamış, siyasi və mədəni cəhətdən parçalanmış Qafqazın portretini çəkir. Beynəlxalq münasibətlərin fonunda Qafqaz regionunun tarixini incələyir, bir çox kitablara istinad edərək müasir Qafqaz dövlətlərinin təşəkkül tarixi, eləcə də regiondakı münaqişələrin səbəbləri haqqında fikirlərini bölüşür.

Étienne Peyrat **HISTOIRE DU CAUCASE AU XXE SIÈCLE**
Etyen Peyrat **XX ƏSR QAFQAZ TARİXİ**

Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2024, 320 səh.

Janr: non-fiction/tarix

Yaş qrupu: 12+

Ölçü: 130x200 mm

Cild: yumşaq

Çapa imzalandı: 08.07.2024

Naşir: Şahbaz Xuduğlu

Fransız dilindən

tərcümə edən: Vüsalə Yarıyeva

Redaktor: Günel Natiq

Korrektorlar: Lalə Əmirova

Aygün Həsənova

Texniki redaktor: Aygül Yelmarlı

Mətn dizaynı: Pərvanə Şahin

Qapaq dizaynı: Rafael Qasım

Qanun Nəşriyyatı

İstanbul Copyright Awards-ın qalibi

Bakı, AZ 1102, Tbilisi pros., 76

Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18

Mobil: (+994 55) 212-42-37

e-mail: info@qanun.az

www.qanun.az

www.fb.com/Qanunpublishing

www.instagram.com/Qanunpublishing

ISBN 978-9952-38-989-0

© Qanun Nəşriyyatı, 2024

© Librairie Arthème Fayard, 2020

Bu kitabın Azərbaycan dillinə tərcümə və yayım hüquqları Qanun Nəşriyyatına məxsusdur. Kitabın təkrar və hissə-hissə nəşri "Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa ziddir.

GİRİŞ

Biz bu il – 1892-ci ildə Qafqaz dağlarının qoynunda, Borjomi kurortunda şahzadə Mirzə Rza Xanın iqamətgahında aparılan son işlərə tamaşa etmək üçün səbirsizlənirik. Onun zərif kolonnadası, ağacdən düzəlmə dekorasiyası və virtajları ona tamaşa edənləri heyran qoyur. Firuzəyi rəng çalarları çoxluq təşkil etdiyinə görə ona “Firuzə” adını vermişlər. Əsrin ortalarından bəri mineral suları ilə məşhur olan Borjomi müalicəyə maraqlı göstərən çar elitasına qoynunu açır. Gürcüstanın indiki paytaxtı, o zamanlar isə Rusiya Qafqazının mədəni və siyasi mərkəzi olan Tiflis onu bu kimi tamaşaçılarla hər zaman təmin edir, hətta çox uzaqlardan bura dincəlməyə gələnləri demirəm. Yarım əsr sonra SSRİ-yə səyahəti zamanı Andre Jid¹ bu yüksəkliklərdəki “axşamın hələ gün bitmədən düşdüyü və sirli cığırırlarla kəsilmiş meşələrə” heyran qalacaqdır.

Şahzadə Mirzə Rza xan bu iqamətgahı Çar Qafqazında İrənin baş konsulu vəzifəsində çalışarkən özünə bir növ hədiyyə etmişdir. O 1890-cı illərin əvvəllərindən bəri bu vəzifədə çalışmışdır. O, əsas xarici icmalardan birinə nəzarət edirdi, odur ki, bu iqamətgahın tikintisinə nə qədər sənətkarın cəlb edildiyini təsəvvür etməkdə o qədər də çətinlik çəkmirik. Gö-

¹ André Gide, *Retour de l'U.R.S.S., suivi de Retouches à mon retour de l'U.R.S.S.*, Paris, Gallimard, 1950, p.30

zümüzün önündə andiçmə günlərində başına o dövrün İran əsilzadələrinin emblemətik papağını qoymuş dalğalı bıqları, canlı baxışları olan kök bir kişi portreti canlanır. 1790-cı illərdə İranda hakimiyyətə gələn Qacarlar sülaləsinin emblemələrini – şir və günəş təsviri olan medalları sinəsində qürurla daşıyır. Bu portretlərin başlığında hökmdar tərəfindən təltif edilən şahzadənin fəxri adı əlavə olunub: *Arfa-ed-Dovle* – Dövlətin əzəməti.¹

Bir əsr sonra Borjomi küçələrində dolaşan bir səyyah üçün belə bir tikilinin tarixini yenidən bərpa etməkdən ötrü çox mübarizə aparacaqdı, çünki keçmiş Rusiya, daha sonra isə Sovet Qafqazında İran icmasının izləri, demək olar ki, tamamilə yox olmuşdu. Məsələn tikilinin öz cazibəsini itirməsində deyildi, – yaxın vaxtlarda onun hotelə çevrilməsi də buna bir sübutdur – bu tarixi “hörgünün” saplarını yenidən bir araya gətirmək olduqca çətindir. Bu baxımdan o, Qafqazı əhatə edən digər yerlərə çox bənzəyir, onun adı da digər ərazilərin adları kimi özündə minlərlə xatirə daşıyır. Burada hər şey öz identikliklərinin dərinliyində çoxsaylı mədəni, siyasi, dini və iqtisadi məkanların qovuşması ilə xarakterizə olunan bir regionun keçmişinə şahidlik edir.² XIX əsrin sonunda Qafqaz xəritəsində cəmi üç imperiya var idi: Çar Rusiyası, Osmanlı İmperiyası və Qacarların İranı; müasir geosiyasət bu xəritəyə 1991-ci ildən sonra Sovet İttifaqının cənub sərhədinin dağılması nəticəsində yaranan üç yeni respublikanı əlavə etdi: Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycan.

¹ ‘Ali Dehbāshī (éd.), *Khâterât-e prens-e Ârfa*, Téhéran, Enteshârât Shahâb Thâqeb, 1378 (1999), p.319-325

² Galina M. Yemelianova, Laurence Broers (dir), *Routledge Handbook of the Caucasus*, Abingdon, Routledge, 2020; Marie-carin von Gumpfenberg, Udo Steinbach (dir.), *Der Kaukasus. Geschichte – Kultur – Politik*, Munich, Verlag c.h. Beck, 2018

Qafqaz xəritəsinin bu artan mürəkkəbliyi bir əsrdə imperiya məkanlarının mədəni qalınlığını təşkil edən qarşılıqlı əlaqələrin, dövriyyənin və təsirlərin əhəmiyyətli bir hissəsinin itkisinə gətirib çıxaran əks prosesi gizlədə bilməz. Bu dövrün qalıqları və yerlər Qafqaz ərazisinin aydın şəkildə müəyyən edilmiş milli dövlətlər modelinə uyğun gəlmədiyi bir vaxtda xalqların mozaikasını xatırladır. Bu rəngarəng parçanın şahidi və vaxtaşırı onu təqib edən bu ləqəb: “Dillər dağı”.¹ Və o, XX əsrə qədər bir çox alimin diqqətini çəkən etnik və dil azlıqlarının nəhəng anbarı olaraq qalır. Mifologiyanın atası hesab edilən hind-avropalı Jorj Dümezil İstanbul Universitetində (1926-1931) dərs deyərək ilk ilham mənbəyini burada taparaq Qafqazın qərb sahillərindən xalq nağılları toplamağa başlamamışdı mı?

Qafqazın üç üzü

Qafqaz hər şeydən əvvəl Qara dəniz və Xəzər dənizi arasında yerləşən və qərbdən şərqə doğru müxtəlif coğrafi vahidlərə bölünmüş bir dağdır. Qoşa dağın, daha dəqiq desək, Böyük Qafqaz silsiləsinin ən şimal nöqtəsi Kiçik Qafqazdan Türkiyə və İran sərhədlərində uzun bir vadi ilə ayrılır. Rusiyanın qoyunda qalmış və 1990-cı illərdən bəri baş verən münaqişələr və zorakılıqlar nəticəsində adları “faciəvi” şöhrət qazanmış Çeçenistan, İnuşetiya və Dağıstan kimi əraziləri özündə birləşdirən region dedikdə ilk ağla gələn şey məhz bu Dağlıq Qafqaz ərazisi olur. Lakin Sankt-Peterburq və Moskvanın nöqtəyi-nəzərinə

¹ Charles King, *The Ghost of Freedom*, New York, Oxford university Press, 2008, p.8-9

Qafqaz həm də “Zaqafqaziya”dır, çar dövründə, sonradan isə sovet dövründə lüğətlərdə rast gəlinən ümumi termindir (rusca *Zakafkazye*). Daha doğrusu, Böyük və Kiçik Qafqaz dağları arasında uzanan vadiyə uyğun gələn Cənubi Qafqaz.¹ Cənubi Qafqaz bu gün 1991-ci ildən bəri birgə yaşaması çətin olan üç postsovet dövlətini əhatə edir. 1990-cı illərin əvvəlindən iki şimal periferiyasının – Abxaziya və Cənubi Osetiyanın ayrılması ilə üzləşən Gürcüstan prezidenti Eduard Şevarnadzeni 2003-cü il noyabrın 23-də istefaya məcbur edən “Qızılgül inqilabı” səbəbindən, daha sonra isə 2008-ci ilin yayında rus tanklarının Tiflisin bir neçə km aralığına qədər hərəkət etməsinə səbəb olan silahlı münaqişə üzündən siyasi və diplomatik xəbərlərin hədəf mərkəzinə çevrilib.² Ermənistan və Azərbaycan isə SSRİ-nin son illərindən başlayaraq Dağlıq Qarabağ regionu ətrafındakı ərazi münaqişəsində iştirak edir və hər iki dövlət müharibə şəraitindədir.³ Hər iki dövlətdə əhali getdikcə daha da şiddətlənən millətçiliklə tərbiyə olunsada, bu iki xalqın bir vaxtlar bir-birinə qarışmasını təsdiqləyən izlərə çox nadir hallarda rast gəlmək olar. Bakıda, Azərbaycan paytaxtının döyünən ürəyi hesab olunan Fəvvarələr meydanının iki addımlığındakı erməni kilsəsi bağlanmış, tutqun və sıx barmaqlıqlar arasında gözlərdən uzaq düşmüşdür. Yerevandakı “Göy məscid” isə indiki Ermənistan ərazisindəki müsəlmanlıq dövrünün son qalığıdır və o, sadəcə, buranı mədəni və dini mərkəzə

¹ Jean Radvanyi, Nicolas Beroutchachvili, Atlas géopolitique du Caucase, Paris, aut-
rement, 2009

² Silvia Serrano, Géorgie. Sortie d'empire, Paris, cNrs Éditions, 2007; Régis Genté,
Poutine et le Caucase, Paris, Buchet-Chastel, 2014

³ Thomas de Waal, Black Garden. Armenia and Azerbaijan Through Peace and War,
New York-Londres, New York university Press, 2013

çevirən qonşu İran Respublikasının himayəsi sayəsində həyatda qalmaqda davam edir.

Lakin bununla belə, istər Şimali, istərsə də Cənubi Qafqaz bir çox hallarda Rusiya ərazisinin davamı, XVIII əsrin sonlarından bəri işğal və təsir obyektini kimi qəbul edilir.¹ Bu “ərazinin davamı” ifadəsi, şübhəsiz ki, özündə “üsyən xarakteri” daşıyır. Bəlkə, elə bu səbəbdən ekspertlərin çoxu, Qərb diplomatiyasının əksəriyyəti öz nomenklaturalarında onu Şərqi Avropa, Kontinental Avropa, ya da “hələ də soyuq müharibə qoxuyan” Avrasiya ilə birləşdirirlər.² Qafqazın bu kitabda əhatə edəcəyimiz üfüqləri bölgənin rus və ya sovet sərhədlərindən kənara çıxır, baxmayaraq ki, o, açıq-aydın şəkildə onun mühüm bir hissəsini təşkil edir. Müasir Türkiyə və Şimali İrənin hansısa şərq əyalətində azmış diqqətli bir müşahidəçi Qafqazın bu əraziləri əhatə etdiyi dövrün izlərini yumağa cəhd etməyəcəkdir.

Söhbət daha böyük legitimlik naminə Qafqazın bir rus təsvirini digəri ilə əvəz etməkdən getmir, çünki bu bölgə də, dünyanın digər sərhəd zonaları kimi dar bir korsetdən sürüşür, bu səbəbdən də ona veriləcək hər hansı bir dərəcə insanların təcrübəsindən, mental xəritələrindən və orada yaratdıqları şəbəkələrdən asılıdır. Müasir Türkiyənin şimal-şərqində, bu gün əyalətin təvazökar paytaxtı kimi tanınan Qars şəhərində 1878-1917-ci illərə dair rus işğalının siyasi izlərinə rast gəlmək olar. Çöllüyün ortasında itib-batmış, Orhan Pamukun “Qar”

¹Éric Hoesli, *À la conquête du Caucase : épopée géopolitique et guerres d'influence*, Paris, Éditions des Syrtes, 2018; Mairbek Vatchagaev (avec Aude Merlin), *L'Aigle et le Loup: la Tchétchénie dans la guerre du Caucase au XIX siècle*, Paris, Buchet-Chastel, 2008

²Kimitaka Matsuzato, “Cultural Geopolitics and the New Border regions of Eurasia”, *Journal of Eurasian Studies*, 1-1, 2010, p. 42-53

adlı romanında kədərli bir ironiya ilə təsvir edilmiş bu şəhər çarlıq dövründən qalan, bəziləri isə onilliklər boyu davam edən tərkedilmələrdən sonra yenidən restavrasiya olunmuş binalardan ibarət bir nüvənin ətrafında dolanır.¹ Qubernator sarayının pastel tonları – əslində, kifayət qədər təvazökar bir yaşayış yeri – Mərkəzi Avropanın sərhədlərində rast gəlinə bilən XIX əsr Rusiya şəhərlərinin ab-havasını hiss olunmaz şəkildə çatdırır. Rus-Osmanlı qarşıdurmalarının yüksək olduğu ərazidə şəhərə hər zaman tutqun bir qala hökmranlıq edir. Səma alçaq olduqda bu qala daha da təhdidedici bir görkəm alarkən bir neçə km uzaqlıqdakı keçmiş çar ovxanası olan Yekaterina köşkündən Baltik dənizinin havası gəlir. Xəzər dənizinin İran sahillərinə, hətta Tehrana qədər irəliləsəniz, XIX əsrin ikinci yarısından bəri bölgədə Rusiyanın mövcudluğunun izlərini tapmaq asan olacaq. İranın şimalının Rusiya, daha sonra isə Sovet qoşunları tərəfindən dəfələrlə işğalı bu mövcudluğu izah edir; bəzən bu mövcudluq çox gözlənilməz ərazilərdə, İran sərhədlərində, Urmiyadan Kürdüstana qədər olan bölgələrdə, I Dünya müharibəsindən bəri Tehrandə, 1934-cü ildə Azərbaycan əyalətini keçməklə və II Dünya müharibəsi dövründə işğal olunmuş Xəzər sahillərində tikilmiş xəstəxana və dispanserlərin timsalında özünü göstərir.

Rusiya, İran və Türkiyə arasındakı Qafqaz

Qafqazın imperiya sərhədi müəyyən mənada hər zaman mövcud olmuşdur. Hansı nöqtəyi-nəzərdən baxsaq, o, naməlum, bəzən də xəyal edilən ərazilərə açılan bir periferiya kimi

¹ Orhan Pamuk, Neige, Paris, Gallimard, 2005 (2002 pour l'édition originale turque).